ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ
Պատմական գիտությունների դոկտոր

ՀՈՌՈՄՈՍԻ ՎԱՆԱՀԱՅՐԵՐԻ ԳԱՎԱՌԱՆԱԳԻՐՔԸ

Անիի մերձակա Հոռոմոսի վանքը միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր հոգեւոր եւ մշակութային կենտրոններից էր, Անիի Բագրատունի թագավորների հանգստարանը (դամբանավայրը): Այդ մասին ուղղակիորեն նշում է Հովհաննես Սմբատ (1017-1041) թագավորը 1036 թ. վանքում իր կառուցած Ս. Հովհաննես եկեղեցու արձանագրության մեջ գրելով, որ նվիրատվություն է կատարել «...ի մեր հանգստարանս թագաւորաց, ի տիեզերահռչակ վանս Հոռոմոսի»[1]: Իսկ նրա հայրը՝ Գագիկ Առաջինը (989-1017)[2], կառուցել է վանքի Ս. Գեւորգ եկեղեցին, որի արձանագրության մեջ սրբի բարեխոսությունն է հայցում Հիսուսի երկրորդ գալստյան ժամանակ:

Հոռոմոսի վանքը հիմնադրվել է մինչեւ Անիի մայրաքաղաք հռչակվելը (961), 10-րդ դարի 30-40-ական թվականներին: Համալիրի կառույցներից հնագույնը փոքր եկեղեցի է, որը, դատելով Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի վկայությունից, Ս. Ծողակաթ է կոչվել[3]:

Վանքը, որ Բագրատունյաց շրջանում ծաղկուն վիճակի էր հասել արքունական հովանավորության շնորհիվ, հետագայում եւս առաջնակարգ հոգեւոր կենտրոնի դեր էր կատարում: Այն նշանավոր էր իր դպրոցով, գրչատնով[4], հոգեւոր-բարեսիրական ավանդներով, որոնք գալիս էին դեռ հիմնադիր վանական, ողորմած ու առաքինի Հովհաննես վանահորից: Վանքի եկեղեցիների պատերին պահպանվել են մեծ թվով վիմագիր արձանագրություններ, որոնք վկայում են վանական ընդարձակ կալվածքների եւ հարուստ ինչքի մասին: Հետաքրքիր է, որ ինչպես Անին հռչակված էր մեկ օրում 1001 եկեղեցիներում մատուցվող

---

1 **Ն. Սարգիսեան**, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 166: Հովհաննես Սմբատի մահվան եւ թաղման մասին Մատթեոս Ուռհայեցին գրում է. «...մեռաւ թագաւորն Հայոց Յովհաննէս... եւ թաղեցին զնա ի գերեզմանսն առաջին թագաւորացն Հայոց» (Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն (աշխարհաբար թարգմանությունը եւ ծանոթագրությունները Հ. Բարթիկյանի), Երեւան, 1991, էջ 92):

2 Գրականության մեջ Գագիկ Ա-ի մահվան թվական է նշվում 1020-ը, սակայն վերջին ուսումնասիրությունները մատնանշում են 1017 թվականը (**Կ. Մաթեւոսյան**, Անին մայրաքաղաք եւ կաթողիկոսանիստ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2008, թ. 3, էջ 12-16):

3 Պատմիչը գրում է, որ Աբլհաճ ամիրան «եկեալ զՀոռոմոսի վանքն այրեաց եւ զփրկական նշանն (խաչը - Կ. Մ.), որ ի վերայ սրբոյ Ծողակաթի գմբեթին կանգնեալ էր, ճոպանօք ի վայր բերէր ի ՆԼԱ (982) թուականին» (**Ստեփանոս Տարօնեցի Ասողիկ**, Պատմութիւն տիեզերական, աշխատասիրութեամբ Ստ. Մալխասեանցի, ՍՊԲ, 1885, էջ 188-189): Սրանից Մաղաքիա պատրիարք Օրմանյանը բխեցրել է, որ վանքի «առաջին անունը Ս. Ծողակաթ եղած կերեւի» (**Մ. Օրմանեան**, Ազգապատում, հ. Ա, Էջմիածին, 2001, էջ 1285): Ճարտարապետական գրականության մեջ այս եկեղեցին առավել հայտնի է ենթադրյալ Ս. Մինաս անունով:

4 Հոռոմոսում աշխատել են մի շարք հմուտ գրիչներ, որոնցից Իգնատիոսը միջնադարյան հայ լավագույն գրիչ-մանրանկարիչներից մեկն է համարվում: Գրչությամբ են զբաղվել նաեւ Հոռոմոսի դպրոցի աշակերտները: Վանքում գործել է կազմարարական հայտնի արվեստանոց (տե՛ս **Կ. Մաթեւոսյան**, Գրիչ եւ մանրանկարիչ Իգնատիոս Հոռոմոսցի, «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», 1982, թ. 1, էջ 121-133, նույնի, Կազմարարությունը Հոռոմոսի գրչության կենտրոնում, ՀՍՍՀ ԳԱ Լրաբեր հաս. գիտ., 1986, թ. 10, էջ 64-68):

պապարագներով[5], Հոռոմոսն էլ հռչակված էր մեկ օրում մատուցվող 40 պապարագով[6]:

Հոռոմոսի վանքի պատմության մասին առաջին անգամ փոքր գրքույկ է տպագրել Էջմիածնի միաբան Աբել Մխիթարյանցը 1870 թվականին: Այստեղ նա բերում է պատմական համառոտ տեղեկություններ, նաեւ վանքի վիմագրերը, որոնց հիման վրա թվարկում է վանահայրերին: Այդ ցանկը, առաջինը լինելով եւ վիմագրական նյութը միայն մասամբ արտացոլելով, թերի է[7]:

Հոռոմոսի վանահայրերին անդրադարձել է Ղեւոնդ Ալիշանը եւ իր ժամանակ հայտնի վիմագրերի ու հիշատակարանների տվյալների հիման վրա հրապարակել է Հոռոմոսի վանահայրերի 20 անուն պարունակող հետեւյալ գավազանագիրքը.

«936 Յովհաննէս հիմնադիր վանացն	1218 Գրիգորիս
972 Սարգիս (թուի կաթողիկոսն)	1222 Անդրէաս
986 Սողոմոն	1246 Սարգիս
1013 Անանիա	1269 Յովսէփ
1036 Սարգիս եւ Գէորգ	1336 Ստեփանոս
1038 Յովհաննէս	1685 Դանիէլ Տիգրանակերտցի
1174-81 Խաչատուր	1751-5 Եղիա վրդ. Ալաշկերտցի
1195 Պետրոս	1788 Յովհաննէս Շամբեցի եպիսկոպոս
1198-1201 Մխիթար	… Աւետիք եպիսկոպոս
1229-53 Տէր Բարսեղ	1829 (՞) Ստեփանոս եպս. Չախալեան»[8]:

Ղ. Ալիշանից հետո հայ հետազոտողները Հոռոմոսի վանահայրերի գավազանագրքին չեն անդրադարձել: Ժան-Միշել Թիերին Հոռոմոսի վանքի պատմությանը նվիրված իր գրքում վանահայրերին առանձին չի անդրադարձել[9]: Իսկ 2002 թ. Թորոս Թորամանյանի՝ Հոռոմոսի վանքին նվիրված նյութերի ժողովածուի մեջ ներկայացրել է վանահայրերի գավազանագիրքը ֆրանսերենով՝ գրեթե նույնությամբ կրկնելով Ղ. Ալիշանի կազմած

5 Տե՛ս **Կ. Մաթեւոսյան**, Անի. Եկեղեցական կյանքը եւ ձեռագրական ժառանգությունը, Ս. Էջմիածին, 1997, էջ 176-188:

6 Այդ մասին տեղեկությունը հավելում է Վարդան Արեւելցու «Աշխարհացոյցի» մեջ (Հոռոմոսը հիշվում է ուշ միջնադարում ստացած Ղոշավանք անունով), բայց հավանորեն հին ծագում ունի: «Ղօշավանքն Սուրբ Յովաննէս եւ Սուրբ Գէորգ զարմանաշէն եւ հռչակաւոր աթոռ եւ կան բազում եկեղեցիք Խ (40) խորան է, Խ (40) պապարագ կու լինի աւուրն» (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 8100, թերթ 254 բ, **Փ. Անթապյան,** Վարդան Արեւելցի, հ. Ա, Երեւան, 1987, էջ 108):

7 **Ա. Մխիթարեանց**, Պատմութիւն Հոռոմոսին վանաց ի Շիրակ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 20-21:

8 **Ղ. Ալիշան**, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 28:

9 **J-M. Thierry**, Le couvent Arménien d'Horomos, Louvain-Paris, 1980.

ցանկը: Ավելացված է միայն Ավետիք եպիսկոպոսի հիշատակման թվականը՝ 1751 եւ 19-րդ դարին վերաբերող երկու անուն (Գրիգոր, Վարդան Օձնեցի)[10]:

Բարեբախտաբար պահպանվել են Հոռոմոսի Ստեփանոս վանահորից հետո (հիշվում է 1336 եւ 1347 թվականներին) մինչեւ Դանիել Տիգրանակերտցին (1685 թ.) վանքի առաջնորդությունը վարած եւս երեք վանահայրերի անունները[11]: Այս ժամանակահատվածի լուսաբանումը կարեւոր է հատկապես նրանով, որ 14-րդ դարի 30-ական թվականներից մինչեւ 1685 թվականն ընկած ժամանակահատվածը սովորաբար համարվել է Հոռոմոսի վանքի պատմության անհայտ շրջան: Ինչպես Լեոն է գրում. «Հոռոմոսի կյանքը ներկայացնող արձանագրությունները ընդհատվում են 1336 թվականին... այնուհետեւ սեւ անհայտություն է գալիս հռչակավոր վանքի վրա...»[12]: Իսկ Թ. Թորամանյանը գրում է. «1336 թվականեն հետո 349 տարի վանքին վիճակը անստույգ է, եթե բոլորովին ամայացած չէր, գոնե անտերունչ վիճակի մատնված էր մինչեւ 1685 թվականը, երբ Դանիել վարդապետ նորոգեր եւ վերստին շենացուցեր է»[13]: Հիշյալ երեքուկես դարը վանքի համար անհայտության ժամանակ է համարում նաեւ Ժ-Մ. Թիերին[14]:

Հիշյալ ժամանակաշրջանի կարծեցյալ «անհայտությունը» գրեթե ամբողջությամբ լցնում են Հոռոմոսում գրված կամ այստեղ պահված ձեռագրերի հիշատակարանները եւ մի քանի այլ նյութեր[15]: Այս եւ նոր շրջանի մի քանի գործիչների անունների ավելացմամբ ամբողջանում է Հոռոմոսի վանահայրերի գավազանագիրքը:

Հարկ է նշել, որ Ղ. Ալիշանի կազմած ցանկը հիմնականում հաջող է, բայց հին մասում որոշ ճշտումների եւ ավելացումների կարիք ունի: Մասնավորապես հայտնի է, որ Հոռոմոսի վանքը հիմնադրվել է Աբաս Բագրատունու (929-953) թագավորության շրջանում Բյուզանդիայից եկած հայ վանականների կողմից[16]: Քանի որ աղբյուրները որոշակի թվական չեն հայտնում, Հոռոմոսի առաջին վանահոր ժամանակը նախընտրելի է նշել 10-րդ դարի 30-40-ական թվականները:

Հիշատակված հաջորդ վանահայրը՝ Սարգիսը, մասնակցել է 969 թ. Անիի եկեղեցական ժողովին[17], 979-ին հիմնել է Անիի մերձակա Կարմիր վանքի Ս. Գրիգոր եկեղեցին, բայց մահացել է 980-ին: Սարգսի մահից հետո Հոռոմոսի վանահայրությունն անցել է նրա որդի Սողոմոնին, որն էլ 985-ին ավարտին է հասցրել Ս. Գրիգոր եկեղեցու շինարարությունը[18]:

1198-1201 թթ. հիշված Մխիթարի առաջնորդության շրջանն ավելի երկար է տեւել, քա-

---

10 Le couvent d'Horomos d'après les Archives de Toros Toramaian (Monuments et mnmoires de la fondation Eugène Piot), Paris, 2002, p. 14.

11 **Կ. Մաթեւոսյան**, Հոռոմոսի վանքի պատմության նոր էջեր (ԺԴ-ԺԹ դդ.), «Էջմիածին», 1993, Դ-Ե-Զ, էջ 72-79:

12 **Լեո**, Անի, Երեւան, 1963, էջ 122:

13 **Թ. Թորամանյան**, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, աշխատությունների ժողովածու, Երեւան, 1942, էջ 302:

14 **J-M. Thierry**, Le couvent Arménien d'Horomos, p. 5.

15 1459 թ. Աստվածատուր եպիսկոպոսը Հոռոմոսին է նվիրել իր ստացած, Այրիվանքում գրված Ճաշոցը (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 6276): 1485 թ. այս ձեռագրում հիշատակարան է գրել Հոռոմոս այցելած Սարգիս Գ (1484-1515) Կաթողիկոսը: 1699-ին Հոռոմոսի վանքին թավշյա ասեղնագործ վարագույր է նվիրել ամիթեցի Դահմազը (պահվում է Հայաստանի ազգային պատկերասրահում): 1782-ին Հոռոմոսում ձեռագիր է ընդօրինակել ակնագյուղցի Գրիգոր աբեղան (տե՛ս **Կ. Մաթեւոսյան**, Հոռոմոսի վանքի պատմության նոր էջեր, էջ 72-79):

16 **Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ**, էջ 174:

17 Անդ, էջ 181:

18 **Ա. Մանուչարյան**, Կարմիր վանքի արձանագրությունը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1967, թ. 1, 154-155:

նի որ նա Հոռոմոսի վանահայրն է համարվում 1211 թ. այստեղ կազմված «Հաղբատի Աւետարանի» հիշատակարանում[19]:

1215 թվականին հիշված Անդրեասի (ըստ Ղ. Ալիշանի՝ 1222)[20] եւ 1218-ին հիշված Գրիգորիսի անունները պետք է 1229-1253 թթ. առաջնորդ եղած Բարսեղ եպիսկոպոսի (Ամիր Երկաթի որդու) անունից առաջ դրվեն, իսկ 1246 թ. արձանագրության մեջ նշված Սարգիս վարդապետի անունը ցանկից պիտի հանվի, քանի որ նա Հոռոմոսի միաբան էր, բայց վանահայր չի եղել[21]:

1336 թ. արձանագրության մեջ հիշված Ստեփանոսի անունը պահպանվել է նաեւ Հոռոմոսին ընծայված մի ձեռագրի արծաթյա կազմի 1347 թ. արձանագրության մեջ[22]: Նրանից հետո ուշ միջնադարում հիշվում են Հոռոմոսի վանահայրեր Գրիգոր եպիսկոպոսը՝ 1485 թ.[23], Հովհաննես եպիսկոպոսը՝ 1585 թ.[24]: Մեկ այլ Հովհաննես եպիսկոպոսի (1653 թ.) հիշատակում է Ղ. Ալիշանը, առանց աղբյուրը նշելու, բայց որի անունը չի դրել գավազանագրքում[25]:

Նոր շրջանում, Կարսում գրված մի հիշատակարանում նշվում է վանահայր Խաչատուր վարդապետը՝ 1714 թ.[26], իսկ Ստեփանոս եպիսկոպոս Չախալյանի հիշատակման թվականը ճշտում է Ս. Էփրիկյանը (1825)[27]: Գրականության մեջ հիշվում են նաեւ Պետրոս վարդապետը՝ 1851 թ.[28], նորոգման աշխատանքներ կատարած Վարդան վարդապետ Օձնեցին՝ 1851-1856 թթ.[29], եւ Գրիգորը՝ 1868-1871 թթ.[30]:

---

19 «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», ԺԳ դար, կազմեց Ա. Մաթեւոսյան, Երեւան, 1984, էջ 72:

20 Ղ. Ալիշանն օգտվել է Ն. Սարգիսյանի գրքից, բայց այնտեղ Անդրեասի անունը պարունակող երկու արձանագրությունն էլ անթվական են (**Ն. Սարգիսեան**, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, էջ 151, 159-160, **Ղ. Ալիշան**, Շիրակ, էջ 21): Դրանցից Խոլոլ Խաթունի արձանագրությունը 1215 թվականից է, որը նշում է Ժ-Մ. Թիերին (**J-M. Thierry**, Le couvent Arménien d'Horomos, p. 54-55):

21 Աշոտ Դսեղեցու արձանագրության սկզբում նշվում է. «Յառաջնորդութեան Տէր Բարսղի», ապա հոռոմոսցիների անունից գրված հատվածում ասվում է. «Ես Տէր Բարսեղ եւ Սարգիս վարդապետս եւ այլ եղբարքս...» (**Ն. Սարգիսեան**, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, էջ 154):

22 Կազմը, որն այժմ պահվում է Սանկտ-Պետերբուրգում (Էրմիտաժ՝ 93-834), պատրաստել են տվել ոմն Ջաջն ու իր որդի Ամիր Սմբատը, ոսկերիչ վարպետն է Գրիգորը: Արձանագրության մեջ Հոռոմոսի վանահորից բացի հիշվում են նաեւ Սարգիս կրոնավորը եւ Սադունյան իշխանական տնից Մանկասարը (**Կ. Մաթեւոսյան**, Կազմարարությունը Հոռոմոսի գրչության կենտրոնում, էջ 64-68, Հ. Մարգարեան, Մահկանաբերդցիների (Սադունեանների) իշխանական տունը ԺԲ-ԺԴ դարերում, «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», հ. ԺԸ, Պէյրութ, 1998, էջ 29-33):

23 «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Գ, կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երեւան, 1967, էջ 70:

24 Հոռոմոսում գրված հիշատակարանում Հովհաննես եպիսկոպոսը թվարկում է իր հարազատներին (ծնողներ, եղբայրներ, քույրեր, եղբորորդիներ եւ այլք), նշելով 34 անուն: Եպիսկոպոսի եղբորորդին, դարձյալ Հովհաննես անունով, վարդապետ էր (**Ս. Տէր-Ավետիսեան**, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հ. Ա, Վիեննա, 1970, էջ 134):

25 **Ղ. Ալիշան**, Շիրակ, էջ 96:

26 Մատենադարան, ձեռ. թիվ 4608, էջ 114-115, հմմտ. **Կ. Մաթեւոսյան**, Հոռոմոսի վանքի պատմության նոր էջեր, էջ 77:

27 **Ս. Էփրիկեան**, Բնաշխարհիկ բառարան, հ. Բ, Վենետիկ, 1907, էջ 225:

28 **Ա. Մխիթարեանց**, Պատմութիւն Հոռոմոսին վանաց ի Շիրակ, էջ 53, **J-M. Thierry**, Le couvent Arménien d'Horomos, p. 85:

29 Վարդանը նաեւ Կարսի թեմի առաջնորդն էր: Պահպանվել են 1856-ին նրա՝ Կաթողիկոս Ներսես Աշտարակեցուն ուղարկած վանքի տնտեսական վիճակին վերաբերող հաշվետվությունները (Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 17, վ. 55 եւ թղթ. 181, վ. 82, 133):

30 **Մ. Էփրիկեան**, Բնաշխարհիկ բառարան, հ. Բ, էջ 224: 19-րդ դարում Հոռոմոսի վանքը ենթարկվել է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանին, ընդգրկվել Կարսի թեմի կազմում: Մ. Օրմանյանը գրում է, որ Հոռոմոսի վանքն այս տարածքում «տակաւին շէն մնացածներէն մէկն է» (**Մ. Օրմանեան**, Ազգապատում, հ. Ա, 1912, էջ 1285):

Վերոնշյալ փվյալներն ի մի բերելով՝ սպորեւ ներկայացնում ենք Հոռոմոսի վանահայրերի գավազանագիրքը:

ԳԱՒԱԶԱՆԱԳԻՐՔ ՎԱՆԱՀԱՐՑ ՀՈՌՈՄՈՍԻ

1	Յովհաննէս Ա	Ժ դ. 30-40-ական թթ.
2	Սարգիս Ա	969-980
3	Սողոմոն	980-986
4	Անանիա	1013
5	Սարգիս Բ եւ Գէորգ	1036
6	Յովհաննէս Բ	1038
7	Խաչատուր Ա	1174-1181
8	Պետրոս Ա	1195
9	Մխիթար	1198-1211
10	Անդրէաս	1215
11	Գրիգոր Ա (Գրիգորիս)	1218
12	Բարսեղ արքեպիսկոպոս	1229-1253
13	Յովսէփ	1269
14	Ստեփանոս Ա	1336-1347
15	Գրիգոր Բ եպիսկոպոս	1485
16	Յովհաննէս Գ եպիսկոպոս	1585
17	Յովհաննէս Դ եպիսկոպոս	1653
18	Դանիէլ վարդապետ Տիգրանակերտցի	1685
19	Խաչատուր Բ վարդապետ	1714
20	Աւետիք եպիսկոպոս	1751
21	Եղիա վարդապետ Ալաշկերտցի	1751-1755
22	Յովհաննէս Ե վարդապետ Շաբեցի	1788
23	Ստեփանոս Բ եպիսկոպոս Չախալեան	1825
24	Պետրոս Բ վարդապետ	1851
25	Վարդան վարդապետ Օձնեցի	1851-1856
26	Գրիգոր Գ վարդապետ	1868-1871